

দ্বিতীয় অধ্যায়

সমাজতাত্ত্বিক পৰিভাষা, ধাৰণা আৰু ইয়াৰ ব্যৱহাৰ (Terms, Concepts and their use in Sociology)

আৰম্ভণি (Introduction):

আমি সকলো ব্যক্তিয়ে সমাজত বিভিন্ন যৌথ গোটৰ লগত সংপৃক্ত হৈ থাকোঁক। উদাহৰণস্বৰূপে আমি সকলোৱে পৰিয়াল, জাতি, জনজাতি, শ্ৰেণী, ৰাষ্ট্ৰ ইত্যাদিৰ একো-একোটা অংশ। সমাজৰ এই অংশসমূহ আৰু ব্যক্তি অবিৰতভাৱে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াত যুক্ত হৈ থাকে। সমাজতত্ত্বৰ এটা মূল উদ্দেশ্যই হৈছে সমাজ আৰু ব্যক্তিৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ বিষয়ে সবিশেষ অধ্যয়ন কৰা। এই পাঠটিত ব্যক্তিয়ে গঠন কৰা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামাজিকসমূহ, সমাজৰ অসমান ক্ৰম, স্তৰীকৰণৰ লগতে ব্যক্তি আৰু সমূহকনো সমাজে কি দৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰি ৰাখে, মানুহে প্ৰস্থিতি অনুসৰি ভূমিকা কেনেদৰে পালন কৰে সেই বিষয়ে জনাৰ চেষ্টা কৰিম।

সমাজতত্ত্বৰ বিকাশৰ প্ৰাৰম্ভিক সময়ছোৱাতো সমাজবোধৰ বিৰোধাত্মক আৰু সংঘাতপূৰ্ণ মতাদৰ্শ আছিল। শ্ৰেণী আৰু শ্ৰেণী সংঘাত কাৰ্লমাক্সৰ চিন্তাধাৰাৰ মূল ভেটি হোৱাৰ বিপৰীতে ইমাইল দুৰথেইমৰ বাবে সমাজ সংহতি আৰু সামূহিক সচেতনতা আছিল সমাজবোধৰ মূল ভেটি। দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পাছৰ সময় ছোৱাত সমাজতত্ত্ব সংৰচনাত্মক কাৰ্যবাদী সকলৰ দ্বাৰা মূলত প্ৰভাৱান্বিত আছিল আৰু তেওঁলোকৰ সমাজবোধৰ ভেটি আছিল সামঞ্জস্যতা। জীৱদেহৰ বিভিন্ন অংগ-প্ৰতংগই নিজৰ নিজৰ কাম কৰি জীৱদেহটো একৰূপে যিদৰে চলাই থাকে, সমাজৰ অংশসমূহেও নিজ নিজ কাৰ্য কৰি সমাজ সংৰচনা একৰূপে বৰ্তাই ৰাখে। তাৰ বিপৰীতে কাৰ্লমাক্সৰ মতে সমাজ সদায়ে সংঘৰ্ষ পীড়িত। একেখন সমাজতে বিভিন্ন ধৰণৰ সংজ্ঞা, ধাৰণা ইত্যাদি প্ৰচলিত হৈ থকাটোৱে কোনো কোনো সময়ত অস্বস্তিৰ সৃষ্টি নকৰা নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে সংঘৰ্ষ সিদ্ধান্ত আৰু কাৰ্যাত্মবাদী সিদ্ধান্ত সমূহ। সমাজতত্ত্বত দৃষ্টিভংগীৰ এই বাহুল্যতা বহুত বেছি হোৱাটো স্বাভাৱিক কাৰণ সমাজ নিজেই বৈচিত্ৰ্যময়। এতিয়া কথা হ'ল— সমাজে কেনেদৰে কাৰ্য সম্পাদন কৰে এই কাৰ্যবোৰ সমন্বয়াত্মক নে সংঘৰ্ষাত্মক? সামাজিক প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকাবোৰ স্থিতিশীল নে? সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ কি দৰে পৰিচালিত হয়? বৈষম্যমূলক নীতিবোৰ কিদৰে বৰ্তি থাকে? এনেধৰণৰ প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা হ'লে সেইবোৰ বুজি পাবৰ বাবে বিশেষ শব্দাংশ আৰু অৱধাৰণাৰ প্ৰয়োজন হয়। তেনেক্ষেত্ৰত আমি এনেকুৱা বিশেষ অৰ্থ

থকা কিছুমান শব্দ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। উদাহৰণস্বৰূপে : প্ৰস্থিতি, ভূমিকা বা সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ। আমি দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰি থকা স্বত্বেও সমাজতত্ত্বৰ বাবে এই বিশেষ অৰ্থবাহক শব্দবোৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে।

সমাজতত্ত্বই যিহেতু মানৱ সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে সেইবাবে প্ৰায় সময়ত সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তুৰ সম্পৰ্কে আমাৰ পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত কিছুমান পক্ষপাতমূলক ধাৰণা থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে আমি সমূহ পাতি বাস কৰোঁ। গতিকে সমূহৰ বিষয়ে সকলো জানো বুলি ধাৰণা কৰোঁক অথবা আমি যিহেতু পৰিয়ালতেই বসবাস কৰি আহিছোঁ সেইবাবে আমি পৰিয়াল সম্পৰ্কীয় সকলো দিশৰ কথা জানো বুলি আমাৰ ভাব হয়। কিন্তু এইবোৰ কিছুমান পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত ধাৰণাহে। এয়া সমাজতাত্ত্বিক জ্ঞান নহয়। পিটাৰ বাৰ্গাৰে এই প্ৰসংগত কৈছে আমি সামাজিক সংস্থাসমূহৰ লগত ইমানেই অভ্যস্ত বা পৰিচিত যে সেই অভ্যস্ততা বা পৰিচিতিয়ে সংস্থা সমূহৰ সন্দৰ্ভত আমাক স্পষ্ট আৰু সঠিকভাৱে জনা বা বুজাৰ পৰা বঞ্চিত কৰে।

বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞান, যেনে ৰসায়ন বিজ্ঞান, পদাৰ্থ বিজ্ঞান আদিয়ে সচৰাচৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি ব্যৱহাৰ নকৰা বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰাৰ বাবে পৰিভাষাৰ ব্যৱহাৰ অতি প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। কিন্তু সমাজতত্ত্বই আমাৰ পৰিচিত বিষয়সমূহৰ ওপৰত অধ্যয়ন কৰাৰ বাবেই বিশেষ পৰিভাষা প্ৰয়োজনীয় নহয় বুলি ভবাটো এটা ভুল ধাৰণা। সমাজতত্ত্বত স্পষ্ট আৰু উচিত ধাৰণা পাবৰ বাবে সমাজতাত্ত্বিক পৰিভাষা আৰু অভিধাৰণাসমূহ অত্যাৱশ্যকীয়।

এক বিষয় হিচাবে সমাজতত্ত্বৰ স্বকীয় বুৰঞ্জী আছে সেইদৰে সমাজতাত্ত্বিক ধাৰণাসমূহৰো কিছু নিজা কাহিনী নথকা নহয়। প্ৰাক্ আধুনিক যুগৰ পৰা আধুনিক সমাজত সংঘটিত হোৱা পৰিৱৰ্তনসমূহ বুজি উঠোতে আৰু সেই পৰিৱৰ্তনৰ নক্সাটো উদ্ভাৱন কৰোঁতে সমাজ দাৰ্শনিকসকলে বহুতো সমাজতাত্ত্বিক অৱধাৰণাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে সৰু, সৰল আৰু পাৰস্পৰিক সমাজখন সাধাৰণতে বন্ধ মুখামুখি সম্পৰ্কৰ বৈশিষ্ট্যযুক্ত। অন্যহাতেদি আধুনিক সমাজ আনুষ্ঠানিক আন্তঃক্ৰিয়া বৈশিষ্ট্যযুক্ত বুলি সমাজ দাৰ্শনিকসকলে পৰ্যবেক্ষণ কৰিছিল। সেইবাবে তেওঁলোকে প্ৰাথমিকসমূহ, গৌণসমূহ, সম্প্ৰদায়ৰ পৰা সমাজ বা সমিতিৰ পাৰ্থক্য বিচাৰিছিল। কিছুমান অৱধাৰণা যেনে— স্তৰীকৰণ ইত্যাদিয়ে সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ বিভিন্ন সামাজিক গোটেৰ মাজৰ অসমানতা বুজাৰ প্ৰচেষ্টাক সূচায়।

বিভিন্ন ভৌতিক আৰু বৌদ্ধিক কাৰকে সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী গঠন কৰি আহিছে। অৱধাৰণাসমূহ সমাজতে উদ্ভৱ হয়। যিহেতু সমাজখনত বিভিন্ন ধৰণৰ ব্যক্তি আৰু সমূহ থাকে সেইবাবে অৱধাৰণা, দৃষ্টিভংগী আৰু ধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰতো বিচিত্ৰতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে কাৰ্লমাৰ্ক্সৰ যি সমাজ আৰু সমাজ বিৱৰ্তনৰ ধাৰণা সেয়া ইমাইল দুৰখেইমৰ দৃষ্টিভংগী আৰু ধাৰণাৰ পৰা পৃথক। মাৰ্ক্সৰ ধাৰণাত সমাজ বিৰোধাত্মক (Contradictory) হোৱাৰ বিপৰীতে ইমাইল দুৰখেইমৰ কাৰণে সমাজ সামঞ্জস্যপূৰ্ণ (Harmonious)।

সেইদৰে, কিছু সমাজতত্ত্ববিদে মানৱ সমাজ বুজিবলৈ হ'লে ব্যক্তিৰ আচৰণৰ বিষয়েহে অধ্যয়ন কৰিব

লাগিব বুলি বিশ্বাস কৰে। এইসকল হৈছে সামাজিক মনস্তাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা সমাজক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা সমাজতত্ত্ববিদসকল। তাৰ বিপৰীতে কিছুৱে বৃহদায়তন সমাজ সংৰচনা যেনে শ্ৰেণী, জাতি, সম্প্ৰদায়ৰ মাজেদি অধ্যয়ন কৰাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। কিছু অৱধাৰণা যেনে— প্ৰস্থিতি, ভূমিকা, প্ৰাথমিক সমূহ ইত্যাদিৰ অধ্যয়ন ব্যক্তিৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণ, সমাজ নিয়ন্ত্ৰণ আদি অৱধাৰণাসমূহৰ অধ্যয়নৰ বহল পৃষ্ঠভূমি সমাজ সংৰচনাৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল।

গতিকে সমাজতত্ত্বৰ যিবোৰ ধাৰণা (Idea), ধাৰণা (Concept) সেইবোৰ হৈছে বাস্তৱ (Reality) ক বুজা একোটা আহিলা। সমাজৰ মাজত থকা বিভিন্ন বিচিত্ৰতাৰ কাৰণে সময় সাপেক্ষে সমাজত নানা পৰিৱৰ্তন দেখা পাওঁ। এই ধাৰণা, পৰিভাষা ইত্যাদিবোৰ সমাজতাত্ত্বিক জ্ঞান লাভৰ বাবে চাবি-কাঠি হিচাবে গণ্য কৰিব পৰা যায়। যিদৰে আমি কেতিয়াবা অনুপযুক্ত হ'লে চাবি-কাঠিটো পৰিৱৰ্তন কৰোঁ বা মেৰামতি কৰোঁ ঠিক সেইদৰে সমাজতত্ত্বইও ধাৰণা-অৱধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰত নানান সম্পৰীক্ষা কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। এই পাঠটিৰ জৰিয়তে সমাজতত্ত্বৰ বিশেষ কিছুমান প্ৰয়োজনীয় পৰিভাষা আৰু অৱধাৰণাৰ মূল জ্ঞান দিবলৈ বিচৰা হৈছে যাতে আমি সমাজতত্ত্বৰ বহল ক্ষেত্ৰখনত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰোঁ।

ক্ৰিয়া কলাপ-১ (Activity-1)

তলত দিয়া বিষয়ৰ পৰা যিকোনো এটা বাছি লৈ তোমালোকৰ শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা।

- গণতন্ত্ৰ সমাজৰ বিকাশ স্বৰূপ অথবা বিধিৰ সহায়ক স্বৰূপ।
- লিংগ সমানতাই সমাজত সমজাতীয়তা আনে অথবা অধিক বিভেদকাৰী কৰি তোলে।
- শাস্তি প্ৰয়োগ অথবা অধিক আলোচনা বিভেদ নিষ্পত্তিৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট উপায়।

আন আন বিষয় সমূহ চিন্তা কৰা :

সমাজত আৰু কি কি প্ৰকাৰৰ পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ হয়?

এনে প্ৰকাৰৰ চিন্তাবোৰে এখন ভাল সমাজ কেনেধৰণে গঢ়ি তুলিব পাৰে?

এইবোৰে মানুহৰ বিভিন্ন ধ্যান-ধাৰণাক প্ৰতিফলিত কৰেনে?

সামাজিক সমূহ আৰু সমাজ (Social Group and Society) :

সমাজতত্ত্ব হৈছে মানৱৰ সামাজিক জীৱনৰ অধ্যয়ন। মানৱৰ সমাজ জীৱনৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে যে মানুহে আন্তঃক্ৰিয়া কৰে, সামাজিক গোট গঠন কৰে আৰু যোগাযোগ ৰক্ষা কৰে। সমাজতত্ত্বৰ তুলনামূলক আৰু ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীয়ে ব্যক্তিৰ সামাজিক জীৱন সম্পৰ্কীয় দুটা অৱধাৰিত সত্য প্ৰকাশ কৰিছে।

(ক) প্ৰাচীন, আধুনিক জমিদাৰী, প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য যিকোনো ধৰণৰ সমাজতেই মানুহ গোট বা সমূহগত ভাৱে বসবাস কৰে অৰ্থাৎ মানুহৰ সমূহগত জীৱন অৱধাৰিত।

(খ) সমাজভেদে প্ৰচলিত থকা সামাজিক সমূহবোৰ ভিন্ন প্ৰকৃতিৰ।

ফটোত দেখা সমূহবোৰ কেনেধৰণৰ

যিকোনো ব্যক্তিৰ সমষ্টিয়েই একোটা সমূহ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। কোনোধৰণৰ আন্তঃসম্পৰ্ক নথকা কিছু ব্যক্তি একে সময়তে একে ঠাইতে গোট খাব পাৰে। ৰেল, বাছ ইত্যাদিৰ বাবে অপেক্ষা কৰি থকা এই মানুহৰ সমষ্টিবোৰক একোটা সামাজিক সমূহ আখ্যা দিব পৰা নাযায়। বৰঞ্চ এই গোট সমূহক অৰ্ধ সমূহ আখ্যা দিয়া হয়।

এই সমূহবোৰ হৈছে অৰ্ধ সমূহ যি সমূহৰ প্ৰয়োজনীয় সকলো বৈশিষ্ট্য পূৰণ কৰিব নোৱাৰা অ-সংগঠিত বা সংৰচনা ৰহিত ব্যক্তিৰ সমষ্টি। সাধাৰণতে অৰ্ধ সমূহ দুইধৰণৰ—

(ক) সামাজিক সমষ্টি (Social Aggregate) : এইধৰণৰ অৰ্ধ বৈশিষ্ট্যযুক্ত সামাজিক সমষ্টিত দুই বা ততোধিক ব্যক্তি নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ঠাইত সামাজিক অন্ত : ক্ৰিয়াৰ অবিহনেও গোট খাই থাকিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে একেখন বাছতে যাত্ৰা কৰা যাত্ৰীসকলৰ দিনটো।

(খ) একে বৰ্গৰ সমূহ সমষ্টি : ভৌতিক সান্নিধ্য অবিহনে কিছুমান বৈশিষ্ট্য একে হ'লে সেই ব্যক্তিসকলক অৰ্ধসমূহ আখ্যা দিয়া হয়। জীৱন-শৈলী, সামাজিক সংৰচনা, প্ৰতিমান একে; কিন্তু আন্তঃক্ৰিয়া নথকা ব্যক্তিৰ গোটসমূহ অৰ্ধ সমূহ হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, এখন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমূহ ছাত্ৰী। এই ধৰণৰ অৰ্ধ সমূহৰ সম্পূৰ্ণ সামাজিক সমূহৰ বৈশিষ্ট্য লাভ কৰাৰ সুযোগ থাকে।

সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নসমূহত ব্যক্তিৰ সামাজিক জীৱন সম্পৰ্কীয় দুটা অৱধাৰিত তথ্য প্ৰকাশ পাইছে— সামাজিক সমূহ এটাত তলত দিয়া বৈশিষ্ট্যসমূহ দেখিবলৈ পোৱা যায় :

(ক) ধাৰাবাহিকতা অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ বাবে ক্ৰমাগত আন্ত : ক্ৰিয়া।

(খ) আন্ত : ক্ৰিয়াৰ এক সুস্থিৰ আৰ্হি।

(গ) সমূহগত সচেতনতা, সমূহটোৰ অন্যান্য সদস্যৰ প্ৰতি সচেতন হোৱাৰ লগতে সমূহৰ নীতি-নিয়ম, প্ৰতীক আদিৰ প্ৰতি সচেতনতা ভাৱ প্ৰকাশ কৰা।

(ঘ) সহভাজনীয় আগ্ৰহ (Shared interest)।

(ঙ) সাধাৰণ নীতি আৰু মূল্যবোধ মানি চলা।

(চ) এক স্পষ্ট সংৰচনা।

ক্ৰিয়া কলাপ-২ (Activity-2)

প্ৰতিটো শিৰোনামৰ একোটাকৈ উপযুক্ত নাম বাছি উলিওৱা —

জাতি	—	এটা জাতি বিৰোধী আন্দোলন	এটা জাতি আধাৰিত ৰাজনৈতিক দল
শ্ৰেণী	—	এটা শ্ৰেণী আধাৰিত আন্দোলন	এটা শ্ৰেণী আধাৰিত ৰাজনৈতিক দল
নাৰী	—	এটা নাৰী আন্দোলন	এটা নাৰী সংগঠন
জনজাতি	—	এটা জনজাতি আন্দোলন	এটা জনজাতি বা বহু জনজাতিৰ ৰাজনৈতিক দল
গাঁওবাসী	—	এটা পাৰিপাৰ্শ্বিক আন্দোলন	এটা পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ সংগঠন

উল্লিখিত সকলোবোৰ সামাজিক সমূহ হয়নে নহয় আলোচনা কৰা। অথবা কোন কোন ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে ‘সমূহ’ নামেৰে পৰিচয় দিব পাৰে সমাজতাত্ত্বিক জ্ঞানেৰে কোৱা।

ক্ৰিয়া কলাপ-৩ (Activity-3)

তোমালোকে জনা যিকোনো সমিতি বা সংগঠনৰ কিছুমান স্মাৰকপত্ৰ (Memorandum) সংগ্ৰহ কৰা। উদাহৰণস্বৰূপে এটা আৱাসিক কল্যাণ সমিতি (Residential Welfare Association), মহিলা সমিতি, বা কোনো এটা খেলৰ সংঘ। তোমালোকে সেই সমিতিবোৰৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্য, সদস্যতা আৰু কাৰ্যপ্ৰণালীৰ বাবে স্থিৰ কৰা নিয়মাৱলী সম্পৰ্কে জানিব পাৰিবা। এটা ডাঙৰ পৰিয়ালৰ সৈতে ইয়াক তুলনা কৰি চাবা।

তোমালোকে দেখিবলৈ পাবা সময় আগবঢ়াৰ লগে লগে বিভিন্ন সদস্যসকলৰ মাজত থকা আন্তঃসম্পৰ্কবোৰ পৰিয়াল আৰু বন্ধুবৰ্গৰ দৰে কাষ চাপি আহিছে। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজিব পাৰি যে অৱধাৰণাসমূহ স্থিৰ বা স্থিৰ হৈ নাথাকে। সমাজ আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনক বুজিবৰ বাবে অৱধাৰণাবোৰক চাবিকাঠী বা আহিলাৰূপে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

সমূহৰ প্ৰকাৰ (Types of Groups) :

সমাজতত্ত্ববিদ আৰু নৃতত্ত্ববিদসকলে সমূহক বিভিন্ন প্ৰকাৰত ভাগ কৰিছে। প্ৰায়বোৰ ক্ষেত্ৰতে তেওঁলোকে সম্পৰ্কৰ আত্মীয়তা, মুখামুখি সম্পৰ্ক, আন্তঃক্ৰিয়াৰ স্বৰূপ ইত্যাদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই সমূহৰ প্ৰকাৰসমূহ আগবঢ়াইছে। প্ৰাচীন অথবা পৌৰাণিক ক্ষুদ্ৰায়তন সমাজৰ সামাজিক সমূহৰ লগত পাৰ্থক্য আছে; কিন্তু সমাজত সম্পূৰ্ণ বিপৰীতমুখী সমূহ থকা বুলি কোৱাটো সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ নহয়। যি কি নহওক তলত সমূহৰ কিছুমান প্ৰকাৰৰ বিষয়ে চমু আলোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰাথমিক সমূহ আৰু গৌণ সমূহ (Primary and Secondary Group) :

সকলো সমূহৰ প্ৰয়োজনীয়তা ব্যক্তিৰ জীৱনত সমানে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি অনুভৱ নকৰে। এনে কিছুমান সমূহ আছে যিবোৰে আমাৰ জীৱনত বিভিন্ন ধৰণেৰে প্ৰভাৱ পেলায়। সেই সমূহবোৰৰ ভিতৰত মুখ্য হৈছে

প্ৰাথমিক সমূহ। প্ৰাথমিক সমূহৰ ধাৰণাটো পোন-প্ৰথমবাৰৰ বাবে চি. এইচ কুলেই আগবঢ়াইছিল। কুলেই প্ৰাথমিক সমূহক ‘Seedbed of Society’ অৰ্থাৎ সমাজৰ কঠীয়া-তলি আখ্যা দিছে। কুলেৰ মতে প্ৰাথমিক সমূহত ঘনিষ্ঠতা, মুখামুখি সম্পৰ্ক, আৱেগিক উত্তাপ আৰু সহযোগিতা এইকেইটা বৈশিষ্ট্য থাকে। প্ৰাথমিক সমূহৰ আকাৰো সৰু হয়। পৰিয়াল, সমনীয়া সমূহ ইত্যাদি প্ৰাথমিক সমূহৰ উদাহৰণ। প্ৰাথমিক সমূহৰ মানৱ জীৱনত গুৰুত্ব সম্পৰ্কে কুলেই লিখিছে এইদৰে — “In this primary group human nature comes into existence. Man does not have it at birth, he can not acquired it except it through fellowship and it decays in isolation.”

অৰ্থাৎ “মানুহৰ মানৱীয় প্ৰকৃতি জন্মৰ লগতে গঢ় লৈ নুঠে, মানুহৰ সংস্পৰ্শতহে ই গঢ় লৈ উঠে বা আয়ত্ব কৰিবলৈ সক্ষম হয়। জন্মৰ লগে লগে শিশু এটা প্ৰাথমিক সমূহৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে আৰু মানৱ প্ৰকৃতি বিকাশত প্ৰাথমিক সমূহে অৰিহণা যোগায়।”

দুটা ব্যতিক্ৰমী সমূহ

প্ৰকৃতিগতভাৱে প্ৰাথমিক সমূহবোৰ সমন্বয়ী মৰম-চেনেহেৰে পূৰ্ণ হোৱাৰ লগতে শিশুৰে প্ৰতিযোগিতা, আত্মবিশ্বাস, আৱেগপূৰ্ণ বিৰোধ ইত্যাদিবোৰো শিকে।

কুলেই গৌণ সমূহক অব্যক্তিগত, চুক্তিবদ্ধ, আনুষ্ঠানিক, যুক্তিযুক্ত আখ্যা দিছে। প্ৰাথমিক সমূহৰ প্ৰতি থকা অনানুষ্ঠানিক একাত্মবোধ ভাবৰ বিপৰীতে গৌণ সমূহৰ সদস্যসকলৰ সম্পৰ্ক আনুষ্ঠানিক। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে গৌণসমূহবোৰ গঠন হয়। ব্যক্তিয়ে নিজ ইচ্ছা অনুসৰি এই সমূহবোৰৰ সদস্য পদ ল’ব বা নল’বও পাৰে। গৌণ সমূহৰ কিছুমান উদাহৰণ হৈছে বিদ্যালয়, চৰকাৰী কাৰ্যালয়, ছাত্ৰ-সংগঠন ইত্যাদি।

সম্প্ৰদায় আৰু সমাজ অথবা সমিতি (Community and Society or Association) :

পুৰণি পৰম্পৰাগত আৰু কৃষিভিত্তিক জীৱন প্ৰণালীৰ সৈতে নতুন আধুনিক নগৰীয়া জীৱনৰ সামাজিক সম্পৰ্ক, জীৱনশৈলী (lifestyle) আদিৰ পাৰ্থক্য আৰু বিপৰীতমুখী বৈশিষ্ট্যৰ সৈতে তুলনা কৰাটো প্ৰাচীন সমাজতত্ত্ববিদ সকলৰ দিনৰে পৰা প্ৰচলিত হৈ আহিছে।

সম্প্ৰদায় (community) অৱধাৰণাটিয়ে মানৱীয় সম্পৰ্কক সূচায়। যি সম্পৰ্ক বিশেষভাৱে ব্যক্তিগত,

আন্তৰিকতাপূৰ্ণ আৰু দীৰ্ঘম্যাদী। সেয়ে ইয়াত ব্যক্তিৰ সম্পৰ্ক আংশিকভাৱে পৰিয়াল, প্ৰকৃত বন্ধু আৰু স্বচ্ছ গোটেৰে সৈতে মিলি পৰে।

সমাজ অথবা সমিতিক (Association) সম্প্ৰদায়ৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত ৰূপে উল্লেখ কৰিব পাৰি। বিশেষকৈ স্পষ্টভাৱে ক'বলৈ গ'লে নগৰীয়া জীৱনৰ সামাজিক সম্পৰ্ক নৈব্যক্তিক, উপৰুৱা (Superficial) আৰু অস্থায়ী। বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত যৌক্তিক আৰু স্ব-ইচ্ছাকৃত দৃষ্টিভংগীৰে আনৰ সৈতে লেন-দেনৰ প্ৰয়োজনীয়তাক বুজায়। আমি আনক জানিবলৈ চেষ্টা কৰাৰ পৰিৱৰ্তে চুক্তিৰ মাধ্যমেৰে আগবাঢ়িব পাৰোঁ। তোমালোকে সম্প্ৰদায়ক প্ৰাথমিক সমূহ আৰু সমিতিক দ্বিতীয়ক সমূহৰ সমান্তৰাল ৰূপে গ্ৰহণ কৰিব পাৰা।

ক্ৰিয়া কলাপ-৪ (Activity-4)

আন আন দেশৰ পৰা অহা প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলৰ অভিজ্ঞতাবোৰ জানিবলৈ চেষ্টা কৰা। অথবা দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ পৰা অহাসকলৰ।

তোমালোকে দেখিবলৈ পাবা সমূহবোৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ পৰিৱৰ্তন আৰু শুধৰণি। এটা সময়ত যিসকল ব্যক্তিক বহিঃসমূহ ৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল, তেওঁলোককে কালক্ৰমত অন্তঃসমূহৰ সদস্য ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়। তোমালোকে ইতিহাসত তেনে প্ৰক্ৰিয়া দেখা পাইছনে?

অন্তঃসমূহ আৰু বহিঃসমূহ (In Groups and Out Groups) :

আমেৰিকান সমাজতত্ত্ববিদ ডব্লিউ. জি. চামনাৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থ ফক্ৱেইজ (Folkways) ত সমূহক অন্তঃ সমূহ আৰু বহিঃ সমূহ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। প্ৰায় ক্ষেত্ৰত সামাজিক সত্ত্বা হিচাপে ব্যক্তিয়ে 'আমি', 'আমাৰ' ইত্যাদি ভাৱত একাত্ম হ'ব পাৰে; কিন্তু কিছু সমূহৰ প্ৰতি এই একাত্ম ভাৱ নাথাকে বা কম হয়। তেতিয়া সেই সমূহবোৰৰ প্ৰতি সিহঁত, তেওঁলোক ইত্যাদি পৰিভাষা আমি ব্যৱহাৰ কৰোঁহক। এই ক্ষেত্ৰত হাৰ্টন আৰু হাৰ্টে লিখিছে—

“There are some groups to which I belong, my family, my church, my clique, my profession, my race, my sex, my nation – any group, which I precece with the pronoun ‘my’. These are ‘in-group’, because I feel I belong to them. There are other groups to which I do not belong others families, cliques, occupations, races, nationalities, religion, the other sex. These are ‘out group’ for I am outside them.” (কিছুমান সমূহৰ লগত মই একাত্ম যেনে মোৰ পৰিয়াল, মোৰ ধৰ্মানুষ্ঠান, মোৰ অতি ওচৰৰ ব্যক্তিসকল, মোৰ বৃত্তি, মোৰ প্ৰজাতীয় সমূহ, মোৰ লিংগ, মোৰ জাতি— ইত্যাদি যিবোৰৰ ক্ষেত্ৰত ‘মই’, ‘মোৰ’ বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এইবোৰেই অন্তঃ সমূহ কাৰণ মই এই সমূহবোৰৰ ভিতৰুৱা অনুভৱ কৰোঁ। অন্যহাতেদি এনে কিছুমান সমূহো আছে যিবোৰৰ ভিতৰুৱা মই নহয় যেনে অন্যৰ পৰিয়াল, বৃত্তি, প্ৰজাতি, জাতীয়তা, ধৰ্মীয়, লিংগ ইত্যাদি। এইবোৰ বহিঃসমূহ কাৰণ মই এই সমূহৰ বাহিৰৰ।)

গতিকে অন্তঃ সমূহ হৈছে এজন ব্যক্তিয়ে নিজকে ভিতৰুৱা বুলি গণ্য কৰা একাত্মবোধ থকা তথা সমূহটোৰ প্ৰতি আমি/আমাৰ ইত্যাদি বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰা সমূহ। অন্যহাতেদি যিবোৰ সমূহৰ প্ৰতি ব্যক্তিয়ে

আত্মীয়ক ভাৱ প্ৰদৰ্শন নকৰে বা সেই সমূহত নিজকে অন্তৰ্ভুক্ত বুলি নাভাৱে সেই সমূহবোৰক বহিঃসমূহ আখ্যা দিয়া হৈছে। বিখ্যাত সমাজতত্ত্ববিদ এম. এছ শ্ৰীনিবাসে ১৯৪৮ চনত কৰা তাৰ জৰীপ কাৰ্যত গাঁওখনলৈ পূৰ্বতে অহা আৰু তাৰ পিছৰ পৰ্যায়ত প্ৰব্ৰজন কৰা প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা পাইছিল। তেওঁ লিখিছিল— ‘মই শুনা অনুযায়ী গাঁওবাসীসকলে দুটা ভাৱ প্ৰকাশ কৰিছিল, যিটো মোৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ অনুভৱ আছিল। — কেইদিনমানপূৰ্বে অহা প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলক ‘নেলে মলে বন ডাভাৰটো’ (যোৱা কালি অহা অথবা এদিনক ডাভাৰটো) (যোৱা কালি অহা অথবা এদিনৰ আগতে অহা) আনহাতেদি পুৰণি প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলক এইবুলি কোৱা হৈছিল যে ‘আৰচেইণ্ডা বনবাভাৰো’ (বহুদিনৰ আগতে অহা) অথবা ‘খাদীম কুলাগালো’ পুৰণি বংশৰ অৰ্থাৎ Old Lineages, (Srinivas 1996 :33)

ক্ৰিয়া কলাপ-৫ (Activity-5)

তোমাৰ বন্ধুবৰ্গ অথবা তোমাৰ সমবয়সীয়াই তোমাক প্ৰভাৱান্বিত কৰেনে? তুমি তেওঁলোকৰ অনুমোদন অথবা নামঞ্জুৰ অনুযায়ীহে সাজ-পোছাক, ব্যৱহাৰ, সংগীত শ্ৰৱণ অথবা বোলছবি চোৱাটো পছন্দ কৰানে? এয়া তুমি সামাজিক দাবী ৰূপে মানি লোৱানে? আলোচনা কৰা। তোমালোকে দেখিবলৈ পাবা সমূহবোৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ পৰিৱৰ্তন আৰু শুধৰণি। এটা সময়ত যিসকল ব্যক্তিক বহিঃসমূহ ৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল, তেওঁলোকে কালক্ৰমত অন্তঃসমূহৰ সদস্য ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়। তোমালোকে ইতিহাসত তেনে প্ৰক্ৰিয়া দেখা পাইছানে?

প্ৰসংগ সমূহ (Reference Group) :

সামাজিক সত্তা হিচাপে সকলো ব্যক্তিয়েই আন ব্যক্তি, সমূহ ইত্যাদিক আদৰ্শ হিচাপে ল’ব পাৰে, অনুকৰণ কৰিব পাৰে, নিজৰ লগত তুলনাৰ মানদণ্ড হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰে। এনেকুৱা ক্ষেত্ৰতেই প্ৰসংগ সমূহৰ ধাৰণাটোৰ ব্যৱহৃত হয়। সমাজতত্ত্বত প্ৰসংগ সমূহ ধাৰণাটো এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা।

আমি প্ৰসংগসমূহৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয় যদিও আমি সেইসময়ৰ দৰে চিনাকি দিব বিচাৰো। প্ৰসংগসমূহবোৰ সংস্কৃতি, জীৱন শৈলী, আকাংক্ষা, লক্ষ্য প্ৰাপ্তি ইত্যাদিৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। ব্যক্তিৰ প্ৰসংগসমূহৰ ধাৰণা সময়, পৰিস্থিতি অনুসৰি পৃথক হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ঔপনিৱেশিক কালত বহুতো মধ্যবিত্ত ভাৰতীয় লোকে ইংৰাজ ভদ্ৰলোকৰ দৰে আচৰণ, সাজ-পাৰ, খাদ্য আদিৰ অভ্যাস কৰিছিল; কিন্তু নাৰীক ‘পৰম্পৰাগত ভাৰতীয়’ নাৰী হৈ থকাৰ পোষকতা কৰিছিল। এই প্ৰক্ৰিয়াটো আছিল লিংগভিত্তিক। গতিকে সংস্কৃতি, সময়, পৰিস্থিতি ইত্যাদিয়ে প্ৰসংগ সমূহৰ ধাৰণাত প্ৰভাৱ পেলায়।

সমবয়সী সমূহ (Peer Groups) :

সমবয়সী সমূহ হৈছে এক প্ৰকাৰৰ প্ৰাথমিক সমূহ। কিছুমান একে বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ ব্যক্তিক লৈ এই সমূহ গঠন হয়। এই সমূহৰ সদস্যসকল সমবয়সীয়া, সম প্ৰস্থিতিৰ, একে ধৰণৰ চখ, স্বাৰ্থৰ, একে কৰ্মস্থলী ইত্যাদিৰ হ’ব পাৰে।

শিশু অৱস্থাত সমনীয়া সমূহে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। সমনীয়া সমূহৰ মাজতেই শিশুৱে ভূমিকা গ্ৰহণ আৰু ভূমিকা পালন কৰিবলৈ শিকে।

ক্ৰিয়া কলাপ-৬ (Activity-6)

পূৰ্বৰ ৰাষ্ট্ৰপতি স্বৰ্গীয় আৰ.কে. নাৰায়ণৰ জীৱন সম্পৰ্কে আৰু বেছিকৈ জানিবলৈ চেষ্টা কৰা। এই সন্দৰ্ভত জন্মসূত্ৰে লাভ কৰা (Ascribed) আৰু স্বলব্ধভাৱে লাভ কৰা (Achieved) প্ৰস্থিতি, জাতি আৰু শ্ৰেণীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

সামাজিক স্তৰীকৰণ (Social Stratification) :

প্ৰত্যেক সমাজতেই কিছু ব্যক্তি বা সমূহে অন্য সমূহ বা ব্যক্তিকৈ বিভক্ত, সম্পত্তি, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, ক্ষমতা ইত্যাদি মহত্বপূৰ্ণ সমলসমূহৰ বৃহৎ অংশ উপভোগৰ সুবিধা পায়। সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক সমলৰ অংশ বিতৰণৰ এই পাৰ্থক্যই সমাজৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত অসমতাৰ সৃষ্টি কৰে। এই সামাজিক অসমানতা প্ৰাকৃতিক নহয়, ই সামাজিক। সামাজিক অসমানতাই ব্যক্তি বা সমূহক কিছু উচ্চ-নিম্ন সামাজিক স্থান দি এটা সংস্কৰণগত ক্ৰমৰ সৃষ্টি কৰে। যি প্ৰক্ৰিয়াই ব্যক্তিক সামাজিক সংস্কৰণত বিভিন্ন মৰ্যাদাক্ৰম দিয়ে সেই প্ৰক্ৰিয়াটো সমাজতত্ত্ববিদসকলে সামাজিক স্তৰীকৰণ আখ্যা দিছে। যিদৰে পৃথিৱীৰ ভূ-ভাগত কিছুমান স্তৰীকৃত শিলৰ তৰপ থাকে, ঠিক সেইদৰে মানৱ সমাজতো কিছুমান উচ্চ-নিম্ন স্তৰ থাকে। উচ্চ স্থানত থকাসকলে অধিক সা-সুবিধা আৰু নিম্ন স্থানৰসকলে তেওঁলোকতকৈ কম সুবিধা ভোগ কৰিবলৈ পায়।

সামাজিক স্তৰীকৰণ কিছুমান নীতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। সেইবোৰ যেনে —

- (ক) সামাজিক স্তৰীকৰণ সকলো সমাজৰেই এটা বৈশিষ্ট্য।
- (খ) এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্মলৈ সামাজিক স্তৰীকৰণ চলি থাকে।
- (গ) সামাজিক স্তৰীকৰণত প্ৰচলিত বিশ্বাস, আদৰ্শ ইত্যাদিয়ে সহায় কৰে।

অসমান ক্ষমতা আৰু প্ৰাধান্যতাক সমাজতত্ত্বই আলোচনাৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে গণ্য কৰি আহিছে, কিয়নো সামাজিক স্তৰীকৰণ সমাজ সংগঠনত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ হোৱাৰ লগতে প্ৰত্যেক ব্যক্তি, পৰিয়াল সামাজিক স্তৰীকৰণৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়।

ঐতিহাসিকভাৱে মানৱ সমাজত দাস, জাতি, এষ্টেট সামন্ত আৰু শ্ৰেণী পদ্ধতি এই চাৰিটা স্তৰীকৰণ পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰ প্ৰচলিত আছিল তথা আছে।

দাস প্ৰথা অসমতাৰ চৰম সীমা হিচাপে কিছু ব্যক্তি অন্য কিছু ব্যক্তিৰ মালিকীস্বত্বৰ অধীনত থাকিবলগীয়া হৈছিল। বিভিন্ন অঞ্চল, দেশত এই পদ্ধতি প্ৰচলিত আছিল যদিও ১৮ আৰু ১৯ শতিকাত গ্ৰীচ, ৰোম, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত দাস পদ্ধতি অতি বেছিকৈয়ে প্ৰচলিত আছিল। যদিও বৰ্তমান আনুষ্ঠানিক দাস প্ৰথাৰ বিলোপ সাধন কৰাৰ অবিৰত প্ৰচেষ্টা চলি আছে; কিন্তু বন্ধা বনুৱা (Bonded labour) হিচাপে এই প্ৰক্ৰিয়া বৰ্তমানো চলি আছে। এই ব্যৱস্থাত শিশুসকলো ভুক্তভোগী।

সামন্ত প্ৰথা মধ্যযুগীয় ইউৰোপত প্ৰচলিত আছিল য'ত মাটিৰ মালিকৰ খেতি কৰি বনুৱাসকলে কৰ-কাটল, ৰাজহ আদায় কৰিব লাগিছিল আৰু তেওঁলোক সামন্তসকলৰ অধীনত আছিল।

এই পাঠটিত জাতি আৰু শ্ৰেণীৰ বিষয়ে বহুলভাৱে আলোচনা কৰা হোৱা নাই মাথো জাতি আৰু শ্ৰেণী সামাজিক স্তৰীকৰণৰ দুটা প্ৰকাৰ হিচাপেহে আলোচনা কৰা হৈছে।

জাতি (Caste) :

জাতিভিত্তিক স্তৰীকৰণ সম্পূৰ্ণৰূপে জন্মগতভাৱে লাভ কৰা প্ৰস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ইয়াত ব্যক্তিৰ জীৱনত স্ব-লব্ধ হোৱা প্ৰস্থিতিৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নাই।

পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় সমাজত বিভিন্ন জাতিৰ দ্বাৰা সামাজিক অগ্ৰাধিকাৰ বা প্ৰাধান্যতাৰ ক্ষেত্ৰত এক সামাজিক সংস্কৰণ গঢ় লৈ আছে। জাতি সংৰচনাত প্ৰত্যেক জাতিৰ সামাজিক স্থান অন্য জাতিৰ তুলনাত পবিত্ৰ নে অপবিত্ৰ সেইটো ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। যিটো জাতিক সকলোকে পবিত্ৰ বুলি গণ্য কৰা হয় সেই জাতিটোৱেই সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক সমলৰ ক্ষেত্ৰত অগ্ৰাধিকাৰ পায় আৰু ক্ৰমাগতভাৱে সংস্কৰণৰ নিম্ন স্থানত অৱস্থান কৰা জাতিসমূহলৈ অগ্ৰাধিকাৰসমূহ কমি আহে। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰায়বোৰ অঞ্চলতেই ধৰ্মীয় কাম-কাজৰ লগত জড়িত ব্ৰাহ্মণ জাতিক সবাতোকৈ পবিত্ৰ তথা উচ্চ; অন্যহাতেদি বহিঃ জাতিসকলক নিম্ন, অস্পৃশ্য, হীন ইত্যাদি বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। পৰম্পৰাগত পদ্ধতিত ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰক লৈ এক চাৰি তৰপীয়া ব্যৱস্থা আছিল; কিন্তু প্ৰকৃততে ভাৰতবৰ্ষত অসংখ্য জন্মপ্ৰদত্ত বৃত্তিগত গোট আছে যিবোৰকে ‘জাতি’ আখ্যা দিয়া হয়।

সময়ৰ লগে লগে জাতি ব্যৱস্থাত বহুতো পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। উদ্যোগীকৰণ, নগৰীকৰণ, চৰকাৰী ব্যৱস্থা, বহিঃ বিবাহ ইত্যাদি নানান কাৰণবশত জাতি ব্যৱস্থাত উচ্চ জাতিসকলে তেওঁলোকৰ তথাকথিত শুদ্ধতা অটুট ৰক্ষা কৰাটো অত্যন্ত জটিল।

প্ৰখ্যাত সমাজতত্ত্ববিদ এ. আৰ. দেশাইয়ে ভাৰতীয় জাতি ব্যৱস্থাত নগৰীকৰণৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে লিখিছে এইদৰে—

“Modern industries brought into being modern cities honey combed with cosmopolitan hotels, restaurants, theatres, trams, buses, railways. The modern hotels and restaurants catued for the workers and middle classes became crowed in cities with persons belonging to all castes and creeds In trains and buses are occasionally rubbed shoulders with members of the depreased classes should not however be suppose that caste had vanished.”

অৰ্থাৎ আধুনিক উদ্যোগে হোটেল, ৰেষ্টুৰেণ্ট, থিয়েটাৰ গৃহ, ট্ৰাম গাড়ী, বাছ আদিৰে মৌ-বাহৰ দৰে ঠাহ খাই থকা আধুনিক চহৰৰ সৃষ্টি কৰিলে। কম পৰিমাণে থকা হোটেল, ৰেষ্টুৰেণ্টত কৰ্মী, মধ্যবিত্ত শ্ৰেণী, জাতি-ধৰ্ম-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে ভৰি থাকিবলৈ ল’লে। জনসমাগমৰ ফলত ৰেল বা বাছত নীহকুলীয়া ব্যক্তিৰ গাতে গা লগাই বহিলেও বা ঠাহ খাই থকা হোটেল ৰেষ্টুৰেণ্টত একেলগে খালেও জাতি ব্যৱস্থাৰ অন্ত্যৰ্থান ঘটিছিল বুলি ক’ব নোৱাৰি।

পৰিৱৰ্তন ঘটাটো সত্য; কিন্তু বিভেদ যে আঁতৰা নাছিল সেইটোও সত্য। উদ্যোগসমূহত বোধহয় গাঁৱসমূহত দেখা পোৱাৰ দৰে মুকলি ঘ্ৰেষ নাথাকিব পাৰে; কিন্তু ব্যক্তিগত আন্ত : ক্ৰিয়াত এই বৈষম্য

প্ৰকাশ পায়। উদাহৰণ স্বৰূপে নিম্ন জাতি বুলি গণ্য কৰা লোকৰ হাতৰপৰা পানী পৰ্যন্ত নোখোৱা নিজৰ প্ৰতি উচ্চাত্মিকা ভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰি বাকীসকলৰ প্ৰতি নীচাত্মিকা ভাৱ দেখুওৱা, অপমানজনক শব্দ নিম্ন জাতিৰ ব্যক্তিৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ কৰা ইত্যাদি দৈনন্দিন জীৱনত নিম্ন জাতিৰ লোকে ভোগ কৰি অহা নৈমিত্তিক ঘটনা।

বৰ্তমান সময়তো তীব্ৰ জাতিগত বৈষম্য আছে; কিন্তু গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিয়ে জাতি ব্যৱস্থাত প্ৰভাৱ নেপেলোৱা নহয়। বঞ্চিত জাতিসমূহেও গণতান্ত্ৰিক অধিকাৰ পোৱাৰ লগতে জাতিভিত্তিক স্বাৰ্থ জড়িত সমূহবোৰেও শক্তি আহৰণ কৰিছে।

শ্ৰেণী (Class) :

সামাজিক শ্ৰেণী হৈছে সামাজিক স্তৰকৰণৰ এক প্ৰকাৰ। সামাজিক শ্ৰেণীৰ ব্যাখ্যা বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা সমাজতত্ত্ববিদ তথা সমাজ বিজ্ঞানীসকলে দিছে। কাৰ্লমাক্স, মেক্স ৱেবাৰ আৰু কাৰ্যত্ববাদত বিশ্বাসীসকলৰ শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে চমুকৈ এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট কৰাৰ প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছে। মাক্সীয় সিদ্ধান্তমতে উৎপাদনৰ সাধন (Mode of production) ৰ লগত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শ্ৰেণীবিভাজন হয়। কিছু সমূহে উৎপাদনৰ সকলো সমলৰে স্বত্ব অধিকাৰ কৰে অন্যহাতেদি কিছু সমূহৰ নিজৰ শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমৰ বাদে অন্য কোনো ধৰণৰ সমল তেওঁলোকৰ নাথাকে যাৰ ফলত উৎপাদনৰ সমলৰ অধিকাৰী সকল আৰু কেৱল শাৰীৰিক শ্ৰমৰ অধিকাৰীসকল দুটা পৃথক শ্ৰেণীত অৱস্থান কৰে। সমলৰ অধিকাৰীসকল সকলো ধৰণৰ প্ৰাচুৰ্যৰ গৰাকী হোৱাৰ বিপৰীতে বাকীসকল সৰ্বহাৰা হয়। ফলত দুটা বিৰোধাত্মক শ্ৰেণী সমাজত অৱস্থান কৰে।

ৱেবাৰে ‘জীৱন-সুবিধা’ এই শব্দটো শ্ৰেণীৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰোঁতে ব্যৱহাৰ কৰিছে। এজন ব্যক্তিক সমূহে বজাৰ সামৰ্থ্যৰে প্ৰাপ্য হোৱা প্ৰতিফল বা সা-সুবিধাৰে তেওঁৰ শ্ৰেণী নিৰ্ধাৰণ কৰে। অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক ক্ষমতা ইত্যাদি এই সামাজিক অসমতাৰ কাৰণ হ’ব পাৰে।

ক্ৰিয়া কলাপ-৭ (Activity-7)

বেচৰকাৰী সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণে কেনেকৈ কাম কৰে তোমালোকৰ নিজৰ নিজৰ জীৱনৰ পৰা তেনে উদাহৰণ দাঙি ধৰিব পাৰিবানে? তোমালোকৰ শ্ৰেণীত অথবা খেলাৰ লগৰীয়াৰ, যাৰ ব্যৱহাৰত ব্যতিক্ৰম আছে আৰু তেওঁক কেনে ধৰণে যত্ন লোৱা হয়, তুমি মন কৰিছানে? তুমি তেনে ধৰণৰ কোনো ঘটনা মন কৰিছানে, য’ত কিছুমান শিশুক ইতিকিং কৰি খেলাৰ লগৰীয়াই আন শিশুৰ দৰে হ’বলৈ উদগনি যোগায়।

কাৰ্যাত্মক চিন্তাধাৰাৰ চিন্তাবিদসকলে কোনো সমাজেই শ্ৰেণীবিহীন বা স্তৰীকৰণবিহীন হোৱাটো সম্ভৱপৰ বুলি বিশ্বাস নকৰে। তেওঁলোকৰ মতে সমাজ সংৰচনাত ব্যক্তিসকলে ভিন ভিন কামত নিয়োজিত হৈ সমাজৰ প্ৰয়োজনীয়তা সমূহ পূৰণ কৰাটো আৱশ্যসম্ভাৱী। কাৰ্যত্ববাদী চিন্তাবিদসকলে বিশ্বাস কৰে যে, অ-সচেতন ভাৱে হ’লেও উপযুক্ত ব্যক্তিক উপযুক্ত স্থান দি সমাজৰ ভাৰসাম্যতা ৰক্ষাত সামাজিক স্তৰীকৰণে সহায় কৰে।

পৰম্পৰাগত জাতি ব্যৱস্থাত সামাজিক সংস্কৰণ স্থিৰ আৰু এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটা প্ৰজন্মলৈ এই স্থিৰ প্ৰস্থিতি প্ৰবাহিত হয়। তাৰ বিপৰীতে আধুনিক শ্ৰেণী ব্যৱস্থা মুক্ত আৰু ব্যক্তিৰ প্ৰাপ্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিত আইনগতভাৱে নিষ্পেষিত শ্ৰেণী বা নিম্ন জাতিৰলোকে উচ্চ পদবী আধিষ্ঠিত হোৱাত কোনেও বাধা আৰোপ কৰিব নোৱাৰে।

সমগ্ৰ বিশ্বৰ লগতে ভাৰতবৰ্ষত এনে কিছুমান উদ্বিগ্নমূলক ব্যক্তিৰ জীৱন কাহিনী আছে যিসকলে জাতি, শ্ৰেণীৰ সকলো বাধা অতিক্ৰম কৰি প্ৰাপ্তি লাভ কৰিছে।

সামাজিক স্তৰীকৰণৰ তলত অৱস্থান কৰা জাতি আৰু শ্ৰেণী দুয়োটাই অৰ্থনৈতিক, সামাজিক এই দুয়োধৰণৰ সুবিধাৰ পৰাই বঞ্চিত হয়। সমাজতত্ত্ব শ্ৰেণী, জাতি বৈষম্য ইত্যাদিৰ বিষয়ে সংবেদনশীল হৈ অধ্যয়ন কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। গ্ৰাম্য ভাৰতত অনুসূচিত জনজাতিৰ আধা শতাংশই দৰিদ্ৰ সীমাৰেখাৰ তলত বাস কৰে।

প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকা (Status and Role) :

প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকা দুয়োটাই আন্তঃ সম্পৰ্কযুক্ত ধাৰণা। প্ৰস্থিতি হৈছে ব্যক্তিৰ সমূহ অথবা সমাজত তেওঁৰ স্থান অৰ্থাৎ ব্যক্তিৰ সমূহগত বা সামাজিক স্থানেই হৈছে প্ৰস্থিতি (Status)।

বৰ্ণাট বায়ৰষ্টেডে এই ক্ষেত্ৰত কৈছে — “প্ৰস্থিতি হৈছে কোনো ব্যক্তিৰ সমাজ বা সামাজিক সমূহত থকা অৱস্থান বা স্থিতি। কোনো এজন ব্যক্তিৰ প্ৰস্থিতি ব্যক্তিজনে আহৰণ কৰাৰ আগতেই সমূহ বা সমাজ সংৰচনাত সংস্থাপিত হৈ থাকে।”

এটা উদাহৰণসহ আমি বুজিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ। ধৰা হ’ল, এজন মানুহ এটা উচ্চ জাতিত জন্ম গ্ৰহণ কৰিলে তেওঁ তেতিয়া সেই জাতিটোৰ বাবে নিৰ্ধাৰিত জাতিগত প্ৰস্থিতি লাভ কৰিব। জীৱনৰ পাছৰ পৰ্যায়ত পঢ়া-শুনা সমাপ্ত কৰি তেওঁ মহাবিদ্যালয়ৰ শিক্ষক হ’ল তেতিয়া তেওঁ জাতিগত প্ৰস্থিতিৰ লগতে সেইখন সমাজ বা সমূহত শিক্ষকৰ যিটো পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত প্ৰস্থিতি সেই প্ৰস্থিতিও লাভ কৰিব।

বায়ৰষ্টেডে তেওঁৰ সংজ্ঞাটোৰ দ্বাৰা কিদৰে প্ৰস্থিতি সমাজ, সমূহভেদে পূৰ্ব নিৰূপিত হৈ থাকে সেই কথা উল্লেখ কৰিছে।

ডানকান মিচেলৰ মতে সামাজিক প্ৰস্থিতি হৈছে কোনো ব্যক্তিয়ে, পৰিয়ালে বা স্বজনীয় সমূহে সমাজ পদ্ধতিত গ্ৰহণ কৰি থকা বা পোৱা সামাজিক স্থান। সামাজিক প্ৰস্থিতিয়ে অধিকাৰ, কৰ্তব্য আৰু অন্যান্য আচৰণৰ উপৰিও অন্য সামাজিক প্ৰস্থিতিত থকা ব্যক্তিসকলৰ লগত সম্পৰ্ক কেনেকুৱা হ’ব এই সকলোবোৰ দিশ সূচায়।

এজন ব্যক্তিয়ে সমাজত কেৱল এটা নহয় বহুতো প্ৰস্থিতি আহৰণ কৰে। এগৰাকী কন্যা এটা সময়ত মাকলৈ, কালক্ৰমত আইতাকলৈ ৰূপান্তৰ হয়। এজন ছাত্ৰ শিক্ষকলৈ, পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত কোনো কোনো অধ্যক্ষৰ স্থানত অৱস্থিত হ’ব পাৰে। প্ৰস্থিতি আহৰণ এইদৰেই চলি থাকে আৰু ইয়াকে প্ৰস্থিতি অনুক্ৰম (Status sequence) বুলি কোৱা হয়।

এজন ব্যক্তিয়ে জন্মসূত্ৰে এটা সামাজিক স্থান লাভ কৰে। তাত তেওঁৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছাৰ প্ৰশ্ন নাই।

জন্মৰ দ্বাৰা লাভ কৰা প্ৰস্থিতিক কোৱা হয় জন্মলব্ধ প্ৰস্থিতি। জন্মলব্ধ প্ৰস্থিতিৰ মূল আধাৰবোৰ হৈছে বয়স, জাতি, প্ৰজাতি, স্বজন পদ্ধতি। সৰল আৰু পৰম্পৰাগত সমাজত জন্মলব্ধ প্ৰস্থিতিৰ গুৰুত্ব অধিক।

ব্যক্তিয়ে নিজ প্ৰচেষ্টাৰেও সমাজত স্থান লাভ কৰে সেই প্ৰস্থিতিক কোৱা হয় স্বলব্ধ প্ৰস্থিতি, স্বলব্ধ প্ৰস্থিতিৰ মূল আধাৰ হিচাবে শিক্ষাগত অৰ্হতা, উপাৰ্জন, বৃত্তিগত নিপুণতাৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। আধুনিক সমাজত যোগ্যতাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। গতিকে জন্মপ্ৰদত্ত প্ৰস্থিতিতকৈ আধুনিক সমাজত স্বলব্ধ প্ৰস্থিতিৰ গুৰুত্ব পাৰম্পৰিক সমাজতকৈ বেছি।

প্ৰস্থিতি আৰু মৰ্যাদা দুটা আন্তঃসম্পৰ্কযুক্ত পৰিভাষা। সামাজিক প্ৰস্থিতি লগত কিছুমান কৰ্তব্য আৰু প্ৰমূল্য আছে অৰ্থাৎ, প্ৰত্যেক সামাজিক স্থানৰ লগত প্ৰমূল্য জড়িত হৈ থাকে। ব্যক্তিজনতকৈ ব্যক্তিজন অৱস্থিত থকা স্থানৰ লগত যি প্ৰমূল্য সংৰোপিত কৰা থাকে তাকে কোৱা হয় মৰ্যাদা (Prestige)। মৰ্যাদা বেছি থকা স্থানত অৱস্থিত থকাজন সংস্কৰণত উচ্চস্থান আৰু মৰ্যাদা কম থকা স্থানত অৱস্থিত থকা জনে সমাজ সংৰচনাত নিম্নস্থান লাভ কৰে। এজন চিকিৎসকৰ তুলনাত আয় বেছি হ'লেও এজন দোকানীৰ মৰ্যাদা কম হ'ব পাৰে। সময়, সমাজ সাপেক্ষে বৃত্তিৰ মৰ্যাদাৰ ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্য আছে।

প্ৰস্থিতিত সংৰোপিত কাৰ্যই হৈছে ভূমিকা। সমাজত ব্যক্তিয়ে সমাজৰ আশানুৰূপ ভাৱে আচৰণ কৰাটো বিচাৰে অৰ্থাৎ ব্যক্তিয়ে ভূমিকা গ্ৰহণো কৰে আৰু পালনো কৰে। এটা শিশুৱে শিশু কালৰে পৰা তেওঁৰ আচৰণ অন্য ব্যক্তিয়ে কিদৰে বিচাৰ কৰিব সেই সাপেক্ষে আচৰণ কৰিবলৈ শিকে। কেতিয়াবা ব্যক্তিয়ে ভূমিকাসমূহ পালন কৰোঁতে দুই বা ততোধিক ভূমিকা পালনত বৈপৰীত্য ভাৱৰ সন্মুখীন হয়। এই পৰিস্থিতিটোকে কোৱা হয় ভূমিকা সংঘৰ্ষ (Role Conflict)। উদাহৰণস্বৰূপে পত্নী, মাতৃ, চাকৰিজীৱি হিচাবে মধ্যবিত্ত পিতৃতান্ত্ৰিক পৰিয়ালত নাৰীয়ে ভূমিকাসমূহ পালনত যথেষ্ট সংকটৰ সন্মুখীন হয় যদিও এটা সাধাৰণ ধাৰণা প্ৰচলিত যে পুৰুষ সাধাৰণতে ভূমিকা সংঘৰ্ষৰ দোমোজাত নপৰে কিন্তু Nongbri ৰ লেখাত খাচী মাতৃতান্ত্ৰিক পৰিয়াল ব্যৱস্থাত পুৰুষসকলে কিদৰে ভূমিকা সংঘৰ্ষত ভোগে উদাহৰণসহ স্পষ্টকৈয়ে লিখিছে— “খাচিয়াসকলৰ মাতৃতান্ত্ৰিক পৰিয়াল ব্যৱস্থাত পুৰুষৰ ভূমিকা-সংঘাতো গুৰুত্বৰ ৰূপ লয়। এহাতেদি তেওঁলোকৰ জন্মস্থানৰ ঘৰখনৰ দায়িত্ব আৰু আনহাতেদি পত্নী আৰু সন্তানৰ দায়িত্বৰ মাজত তেওঁলোক দুফাল হ'বলগাত পৰে। তেওঁলোক নিজ সন্তানৰ ওপৰত থাকিবলগীয়া কৰ্তৃত্বৰ পৰা বঞ্চিত হয়। আনকি নিজে আহৰণ কৰা সম্পত্তিও তেওঁলোকৰ মৃত্যুৰ পাছত নিজ সন্তানলৈ হস্তান্তৰিত হোৱাৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁলোকৰ স্বাধীনতা নাথাকে।

খাচিয়া মহিলাই আন এটা ধৰণে অধিক চাপৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হয়। এগৰাকী নাৰী সম্পূৰ্ণকৈ নিশ্চিত হ'ব নোৱাৰে যে তেওঁৰ স্বামীয়ে ভগ্নীৰ ঘৰটো ভাল নাপাব, যিটো ঘৰ তাইৰ ঘৰটোতকৈ অধিক উপযোগী হোৱা সম্ভৱপৰ। (Nogbri 2003:190)

ভূমিকা সম্পৰ্কীয় বদ্ধমূলতা (Role Stenotyping) হৈছে কোনো বিশেষ লিংগৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ভূমিকা স্থিৰ কৰি যোৱা এক প্ৰক্ৰিয়া। উদাহৰণ স্বৰূপে নাৰীক ঘৰুৱা যতনকাৰী আৰু পুৰুষক উপাৰ্জন কৰোঁতা হিচাবে শিশু অৱস্থাৰ পৰাই সামাজিকীকৰণ কৰা হয়। বহু সময়ত সামাজিক ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতি ক অ-পৰিৱৰ্তনীয় বুলি কিছু ভুল ধাৰণা সমাজত প্ৰচলিত হৈ থাকে। সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সমাজৰ আশানুৰূপ

ভূমিকাবোৰ ব্যক্তিয়ে গ্ৰহণ কৰে আৰু সেইমতেই তেওঁলোকে ভূমিকা পালন কৰে। সাধাৰণতে সমাজ এখনে ব্যক্তিক সমাজ, সংস্কৃতিয়ে স্থিৰ কৰা ভূমিকা কোনো ওজৰ অবিহনে গ্ৰহণ কৰাটো আশা কৰে। সামাজিক আন্তঃক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে স্বতঃস্ফূটভাৱে ব্যক্তিয়ে সামাজিক ভূমিকাবোৰ আভ্যন্তৰীণকৰণ (Internalise) কৰে। প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকা অপৰিৱৰ্তনীয় নহয়। বৈষম্যমূলক প্ৰস্থিতি আৰু ভূমিকাৰ বিপক্ষে মানুহে সদায় যুঁজ দি আহিছে। কিন্তু সমাজৰ এটা অংশই এনে পৰিৱৰ্তনৰ বিৰোধিতা কৰে। ব্যক্তিৰ ভূমিকা প্ৰস্থিতি পালনৰ ক্ষেত্ৰতো সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণত আছে।

সমাজ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ (Society & Social Control) :

সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ হৈছে সমাজতত্ত্বত বহু আলোচিত এটা বিষয়। সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ হৈছে নিয়ম নমনা বা বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলোৱা ব্যক্তিসকলক বিভিন্ন উপায় আৰু অভিকৰ্তাসহ নিয়ন্ত্ৰণলৈ অনা সামাজিক প্ৰচেষ্টা।

সমাজতত্ত্বত যিহেতু বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী আছে সেইবাবে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ বিষয়ে আলোচনা সমূহো বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা কৰা হৈছে। কাৰ্যাত্মকবাদী সমাজতত্ত্ববিদসকলে সমাজক আৱশ্যভাৱী ভাৱে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ বুলি কৈছে। তথাপিও সমাজত কেতিয়াবা ঢ্ৰুটি দেখা দিয়ে। তেনেক্ষেত্ৰত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰয়োজন হয়। সেইবাবে ক্ৰিয়াত্মকবাদী দৃষ্টিভংগীৰে সমাজ নিয়ন্ত্ৰণৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিছে এইদৰে —

(ক) ব্যক্তি বা সমূহৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে শক্তিৰ প্ৰয়োগ।

(খ) মূল্যবোধ আৰু আৰ্হি দাঙি ধৰি ব্যক্তি আৰু সমূহৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা।

সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণে ব্যক্তিৰ বিপথগামী আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ব্যক্তি আৰু সমূহৰ মাজত উত্তেজনা আৰু সংঘৰ্ষ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি সামাজিক ক্ৰম আৰু সম্প্ৰীতি ৰক্ষা কৰে। গতিকে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ সমাজৰ সুস্থিৰতাৰ বাবে নিতান্তই প্ৰয়োজন। সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণক দমনশীল শ্ৰেণীয়ে সমাজৰ অন্যান্য ব্যক্তিক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা এটা ব্যৱস্থা হিচাবে গণ্য কৰে। তেওঁলোকৰ মতে দমনশীল শ্ৰেণীয়ে অন্য এটা শ্ৰেণীৰ ওপৰত আদেশ, বাধা আদি আৰোপ কৰিছে লাভ কৰিব পাৰে।

গতিকে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ ব্যক্তি আৰু সমূহৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া, কৌশল বা নীতি। শক্তি প্ৰয়োগ আৰ্হি বা মূল্যবোধৰ শিক্ষাৰ এই দুয়োধৰণেই সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।

সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ আনুষ্ঠানিক বা অনানুষ্ঠানিক এই দুই ধৰণেই হ'ব পাৰে। যেতিয়া সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ কৌশলসমূহ আইনভুক্ত, পদ্ধতিগত আৰু এই সমূহ প্ৰয়োগৰ বাবে কিছুমান আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থা থাকে তেতিয়া এনেকুৱা প্ৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰক আনুষ্ঠানিক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ আখ্যা দিয়া হয়। উদাহৰণস্বৰূপে এখন দেশৰ আৰক্ষী ব্যৱস্থা, আদালত বা বহল অৰ্থত আইনী ব্যৱস্থা বা ৰাষ্ট্ৰ হৈছে আনুষ্ঠানিক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰকাৰ।

যেতিয়া ব্যক্তিগত, বেচৰকাৰী, আইনৰ গুপ্তীৰ বাহিৰত সমাজ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয় সেইবোৰক কোৱা হয় অনানুষ্ঠানিক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ। অনানুষ্ঠানিক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ অভিজ্ঞতা সমূহৰ ভিতৰত পৰিয়াল, স্বজন, ধৰ্ম ইত্যাদি হ'ব পাৰে। এখন সমাজত অনানুষ্ঠানিক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰসাৰ বিভিন্ন পৰ্যায়লৈকে হ'ব পাৰে। শাৰীৰিক ভংগীমাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি 'সন্মান ৰক্ষাৰ বাবে হত্যা' লৈকে।

কিন্তু বহুসময়ত অনানুষ্ঠানিক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণতকৈ আনুষ্ঠানিক নিয়ন্ত্ৰণ পদ্ধতি সমাজৰ সকলোৰে বাবে সমান কিন্তু অনানুষ্ঠানিক পদ্ধতিত কাৰোবাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ গৈ মৌলিক অধিকাৰৰ পৰাও বঞ্চিত হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ঘৰৰ অমতত অন্যজাতিৰ লগত বিবাহপাশত আৱদ্ধ হোৱাৰ বাবে হত্যাৰ নিচিনা ঘটনাও ঘটে। এইবোৰৰ জৰিয়তে এচাম ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিৰ ইচ্ছাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব খোজে যিটো ভাৰতবৰ্ষৰ আনুষ্ঠানিকৰ নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰণালী অৰ্থাৎ আইন বিৰুদ্ধ।

নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ সবাতোকৈ পুৰণি আৰু শেষ পৰ্যায়ৰ মাধ্যমটো হৈছে শাৰীৰিক বলপ্ৰয়োগ। আনকি আধুনিক গণতান্ত্ৰিক ভদ্ৰ সমাজতো শেষ যুক্তিৰ অন্তত বল প্ৰয়োগৰ প্ৰচেষ্টা দেখা যায়। কোনো সমাজেই আৰক্ষী শক্তিৰ অবিহনে বৰ্তি থাকিব নোৱাৰে অথবা বিকল্পৰূপে বলপ্ৰয়োগক শেষ অস্ত্ৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে। এই সৰ্বশেষ বলপ্ৰয়োগৰ ভীতিগ্ৰস্ততাই দৈনন্দিন সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণক অটুত ৰাখে।.... য'ত জনসমূহে একেলগে বাস কৰে অথবা সীমিতসমূহৰ মাজত কাম কৰে, তেওঁলোকে ব্যক্তিগতভাৱে এজনে -আনজনৰ সৈতে পৰিচিত হৈ থাকে আৰু আনুভূতিকতাৰে অনুৰাগীসকল বান্ধ খাই থাকে। (সমাজতত্ত্বত ইয়াক প্ৰাথমিক সমূহ বুলি কোৱা হয়।) প্ৰতাপী আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ চতুৰ কৌশলে অৱিৰতভাৱে প্ৰকৃত চতুৰ বিপথগামীসকলক আয়ত্বত ৰাখে... সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ আন এটা দিশ হৈছে ছলাহীজনৰ দাবী কৌশল প্ৰয়োগ।.... এটা সৰু ল'ৰাই তাৰ “ডাঙৰ ককায়েকৰ নাম” লৈ লগৰীয়াবোৰক নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিবলৈ বিচাৰে আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰি কোনোবা বিৰোধীক প্ৰহাৰো কৰিব পাৰে। তেনেকুৱা “ককায়েক” নাথাকিলে আন এজনক আৱিষ্কাৰ কৰিও ল'ব পাৰে। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাষাৰ হৈছে ৰাজহুৱা সম্পৰ্কৰ (public relations) জৰিয়তে মেধাৰ প্ৰশ্নৰ উদয় হ'ব পৰা অৱস্থাটো। সাঁচকৈয়ে এটা সৰু ল'ৰাৰ আৱিষ্কাৰক সাঁচা নিয়ন্ত্ৰণলৈ ৰূপান্তৰ ঘটাব পাৰিছেনে (Berger84-90) তোমালোকে কেতিয়াবা মন কৰিছানে? এটা সৰু ল'ৰাই আনক ভয় দেখুৱাবৰ বাবে কোৱা কথা এফাঁকি ‘মই মোৰ ডাঙৰ দাদাক কৈ দিম’। তুমি এনেধৰণৰ উদাহৰণ ভাবিব পাৰানে?

সেইবাবেই সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক দুয়োটা দিশেই আছে। যিসকল ব্যক্তিয়ে সমাজৰ আশানুৰূপ আচৰণ কৰে তেওঁক পুৰস্কাৰ আৰু যি নকৰে তেওঁক শাস্তি প্ৰদান কৰা, তিৰস্কাৰ কৰা দুয়ো ব্যৱস্থা সমাজত প্ৰচলিত আছে। তাকে কোৱা হয় সামাজিক অনুশাসন (Sanction)। অনুশাসনৰ জৰিয়তে বিপথগামী ব্যৱহাৰ অৰ্থাৎ সামাজিক প্ৰতিমান বিৰোধী কাৰ্য ৰোধ কৰা হয়।

সমাজ সংস্কৃতিভেদে প্ৰতিমান প্ৰমূল্যৰ ভিন্নতা আছে বা বিপথগামী আচৰণ বুলি গণ্য কৰা আচৰণ সময় সাপেক্ষে প্ৰত্যাহ্বান জনোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে এসময়ত নাৰী এগৰাকীয়ে শিক্ষা গ্ৰহণ কৰাটো বিপথগামী আচৰণ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল কিন্তু বৰ্তমান এই আচৰণ গ্ৰহণীয় আচৰণহে।

গতিকে ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি সমাজতাত্ত্বিক কিছু পৰিভাষা আৰু ধাৰণাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিলোঁক সমাজতত্ত্ব কিদৰে এক পৃথক সমাজবিজ্ঞান এই ধাৰণা, পৰিভাষা সমূহে আমাৰ জনাত সহায় কৰিব।

পৰিভাষা (Glossary) :

• **সংঘৰ্ষৰ সিদ্ধান্ত (Conflict Theories) :** এই সিদ্ধান্ত অনুসৰি ই হ'ল এক সমাজতত্ত্বীয় পৰিপ্ৰেক্ষ, যি সমাজত থকা বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজৰ বিভাজন, প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘাতক অধ্যয়ন কৰে।

• **ক্ৰিয়াত্মকবাদ (Functionalism) :** ই হ'ল এক সমাজতাত্ত্বিক পৰিপ্ৰেক্ষ, যাৰ জৰিয়তে সমাজৰ ভিন্ন ব্যক্তি আৰু সংস্থাসমূহৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক কাৰ্যসমূহ অধ্যয়ন কৰে।

• **পৰিচয় (Identity) :** সমাজৰ ব্যক্তিক লিংগ, জাতীয়তা, নৃ-গোষ্ঠীয়তা, সামাজিক শ্ৰেণী ইত্যাদিৰ দ্বাৰা চিনাক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়া।

• **উৎপাদনৰ আহিলা (Means of Production) :** যিসমূহ আহিলাৰ যোগে উৎপাদিত সামগ্ৰী সমাজলৈ যোগান ধৰা হয়।

• **সূক্ষ্ম সমাজতত্ত্ব আৰু বৃহৎ সমাজতত্ত্ব (Microsociology and Macrosociology) :** সূক্ষ্ম সমাজতত্ত্বই ক্ষুদ্ৰসমূহ আৰু ব্যক্তিগত পৰ্যায়ৰ সামাজিক আন্তঃক্ৰিয়াক অধ্যয়ন কৰে আৰু বৃহৎ সমাজতত্ত্বই বৃহৎ সমাজ বা বৃহৎ সামাজিক পদ্ধতিত যেনে— ৰাজনৈতিক পদ্ধতিক অধ্যয়ন কৰে।

• **জন্মকালীন (Natal) :** এজন ব্যক্তিৰ জন্মস্থান বা জন্মৰ সময়ৰ লগত এই শব্দ জড়িত।

• **প্ৰতিমান (Norms) :** সমূহৰ সদস্যবৰ্গই আশা কৰা যিবোৰ আচৰণ বা কৰ্মৰ নীতি সেইবোৰক সামাজিক প্ৰতিমান বুলি কোৱা হয়।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। সমাজতত্ত্বত কিয় কিছুমান বিশেষ পৰিভাষা আৰু অৱধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰোঁ ?
Why do we need to use special terms and concepts in Sociology?
- ২। সমাজৰ একোজন সদস্য হিচাপে তুমি ভিন্নসমূহত বা ভিন্নসমূহৰ লগত আন্তঃক্ৰিয়া কৰিব লাগে।
এই সমূহবোৰে কেনেকৈ এটি সমাজতত্ত্বীয় পৰিপ্ৰেক্ষ গঠন কৰিছে, আলোচনা কৰা।
As a member of society you must be integrating with and in different groups.
How do you see these groups from a sociological perspective ?
- ৩। সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ মানে কি ? এইক্ষেত্ৰত ভিন্ন অঞ্চলৰ ভিন্ন সমাজত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ ধৰণসমূহ ভিন্ন ধৰণৰ বুলি ভাবানে ?

What is social control? Do you think the modes of social control in different spheres of society are different? Discuss.

- ৪। তুমি পালন কৰা ভিন্ন সামাজিক ভূমিকা আৰু সেইমতে পোৱা প্ৰস্থিতিসমূহ চিনাক্তকৰণ কৰা। এই সামাজিক ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতি পৰিৱৰ্তনীয় বুলি ভাবানে? যদি ভাবা, তেন্তে কেতিয়া আৰু কেনেকৈ পৰিৱৰ্তন হয় আলোচনা কৰা।

Identify the different roles and status that you play and are located in. Do you think roles and status change? Discuss when and how they change.

References :

- BERGER, L. PETER. 1976. ' Invitation to Sociology : A Humanistic Perspective. Penguin, Harmondsworth.
- BOTTOMORE, TOM. and ROBERT, NISBET. 1978. A History of Sociological Analysis. Basic Books, New York.
- BOTTOMORE, TOM. 1972. Sociology. Vintage Books, New York.
- DESHPANDE, SALLSH. 2003. Contemporary India: A Sociological View. Viking, Delhi.
- FERNANDO, FRANCO. MACWAN, JYOTSNA. and RAMANATHAN, SUGUNA. 2004. Journeys to Freedom Dalii Narratives. Samya, Kolkata.
- GIDDENS, ANTHONY. 2001. Sociology. Fourth Edition, Polity Press, Cambridge.
- JAYARAM, N. 1987. Introductory Sociology. Macmillan India Ltd, Delhi.
- NONGBRI, TIPLUT. 2003. 'Gender and the Khasi Family Structure: The Meghalaya Succession to Self-Acquired Property Act, 1984', in ed. REGE, SHARMILA. Sociology of Gender The Challenge of Feminist Sociological Knowledge. Sage Publications, New Delhi, pp.182-194.
- SRINIVAS, M.N. 1996. Village, Caste, Gender and Method. Oxford University Press, New Delhi.